श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीमहादेवाय सततं नमस्कुर्मः गंगाभक्तं समस्तवरदेश्वासिनी गांवामादुदेहीयत्नचंडिकायं व्यापीमि देवं सनकादिवंद्यं ॥ १ ॥ वैद्यनाथः पायगुंडेन त्वा नागेश्वरं गुरुं ॥ विवृणोति परिभाषेंदुशेखरं तन्नुतेऽगदां ॥ श्रीरीप्सितस्य ग्रंथस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं शिष्टदेवतानतिरूपं मंगलं समाचरन् शिष्यशिक्षायै व्याख्यानं प्रतिजानाति तत्र मंगलानुषंगेनो मंगलायचेनिव ध्वनिता ॥ नत्वेति ॥ निर्गुणस्य भक्तैर्निष्पसंभवादाह सांबेति ॥ एवकीमिदं ॥ वाक्योनां भाष्यादितः परिभाषार्थनिर्णायासमर्थानां परिभाषाखेदः ॥ अर्थप्रकाशकत्वात् तत्सदृशो भवेद्यस्मादिति अर्थप्रदत्वेन तत्तासामेव व्याख्यायत्वेन धंयन्त्वासमस्तवर्णनात्वमारोप्यते ॥ पद्यासशेखरो भवतां यस्यापद्यातस्यासौ भवः ॥ श्रीमपः ॥ पद्याता संप्रकाशको संकारस्तं ॥ शिवपन्देन तु परिभाषाइवेंदुरित्यादिस्पष्टमेव नन्नु कास्ताः परिभाषाभ्रातआह ॥ प्राचीनेति इंदुष्टदोत्पर्थः वाचनिकानि सूत्ररूपेण पठितानि अत्र अस्मिन्नरूवमगोपि सोपवेत्सस्यप्रापेणोत्यादिः तथाचवाचीनकानामपि नत्स्वचरितानां संग्रहः न्यायसिद्धज्ञापकसिद्धस्य ग्रावस्येनांम्यहितत्वा

त२

ज्ञेन्तरवहलहत्सः ३

त२ ज्ञापकशब्दस्य द्वंद्वे पूर्वनिपातः । तत्रैतन्त्यास्त्रीपलिंगं ज्ञापकं । एतन्त्यास्त्र लोकतंत्रांतरप्रसिद्धयुक्तिन्यायः ॥ सूत्रपाठस्य परिभाषाणामत्रां व्याख्यानायप्राचीनोक्तानांकासांचिदं प्रामाण्याय पर्वांहि ॥ भाष्येति अनेन र[illegible]र्थे तायछेदकमुक्तं ॥ तथावश्यद्वदूपमिदं परिभाषापदं ॥ पद्यायोगरूढमस्तुपरितोभाष्यते यासेति योगसंभवात् ॥ अत एव परितो व्याप्तानां भाषां परिभाषां प्रवक्ष्यत इत्यभियुक्तोक्तिः परिभाषापुनरेकदेशस्थेत्यादि भाष्यचसंगच्छते ॥ एतेन शुद्धयौगिकमिदमिति भ्रांतोक्तिरपास्ताः संज्ञादिष्वति प्रसंगादिति भावः ॥ पुनः प्रतिज्ञाति स्पष्टार्थोपपत्यात् तथाअप्रतीतेः ॥ तत्र भाष्ये सर्वतः पूर्वं व्याख्यानत इत्यस्याः कोलेन सर्वशास्त्रोपकारकत्वेन तांतावदनुप्रकंतेनन्वेति ॥ विशेषेति ॥ कर्त्रे कर्मेति कर्मषष्ठ्यं तेन समासः ५ मयप्रासादिस्यापामयप्रयोगरूपप्रवृत्ते अत्र प्रवृत्त्याकर्म नैतिनिर्धाप्रव शेषषष्ठ्या वानुपन्ना द्विविशेषेति वहुसंग्रहे अन्यतमस्यादिनापरामर्शः व्याख्यानादितिपदन्द्वैदः पादार्थोक्ति विनिर्हीवाक्यांतेना ॥ आहेपोपसमाधानेषुविंसमंतमित्यभियुक्तो पदेसैपरपत्नहैगमादिस्पर्धा ॥ ननु तत्वमतिप्रत्यक्तामति आह ॥ विशेषेति भाष्यादिस्यर्थः ॥ प्रसक्तत्वा मात्रह सान्ता मिति ॥ प्रकृत्येतसाम्यमिस्पर्थः नतु नत्र उद्दत्ततस्य प्रसक्तानिषेधो दुष्परोऽत

ते:४ तद्ध्य४ व्याख्याने३

दे४

वाल्मीतिवः भाष्यादिति भुषपत्नासे

वैद्यनाथ पायगुंडे लिखित

आ॰त॰म॰।
श्रीशिव॰।
॥२॥

म्नातान नुक्तेति। तदर्थानर्भावेनात्रप्रवृत्तिरिति भावः। विस्त्यादिति। अन्यथा शास्त्रानर्थक्यापत्तेरिति भावः। नन्वणादिषु भाष्योक्तज्ञापकैर्न
वसंदेहपरिहारे किमर्थं परिभाषेयमत आह संदीति। सिध्यर्थे। सिद्धे फलेऽनेकसंदिग्धपदे अर्धमाघव। संदिग्धार्थप्रतिपादकताकानानुबंधो ह्या
नता रूपशिवं व्यवहारे रोऽत्यर्थः। तथा वर्त्तेमि हरिः प्रयत्नैः संदेहपरिहारेऽपि प्रतिपत्तिगौरवं ज्ञापकशब्दस्य लौकिकी हस्वेतीयमाव श्यकी। अ
न्यथा व्याख्यान वर्णान्त नमेवाव ध्यते ति भावः। ननु ज्ञापितेऽपि प्रवर्त्तकेन तयानिवर्त्तकतया वानास्यवचितार्थमत आह। बोध्यते इति। तथा चोपदे
शापत्तं पनया क्षिप्रएवायमर्थं स्तादृशव्यवहारेणाबोध्यते इति नान्यत्रैवात्र ज्ञापकतां भगवतोऽभिमतेति भावः। उक्तरीत्या व्याख्यानरूपमेतत्फलमाह।
तेनेति। व्याख्यानेनैवेत्यर्थः। भाष्ये इति। अनेनैवं सति ज्ञापकानुसरणं नकेशोऽल्पेतिसूचितम्। एतेन कृतेष्टफलार्थसिद्धेर्न भव्याख्यान
मात्रात्। किंतु स ज्ञापकादिति तथा चो क्तमपुक्तमितिसीनदेवौ भ्रान्ता पुक्तमपास्तम्। भाष्यविरोधापत्तेरिति दिक्। अन्यसीनदेवादिभिरत्रा
नुक्तमपि परिभाषाद्वयं संज्ञापरिभाषाणां सर्वशास्त्रोपकारकत्वादादौ तत्प्रकरणे लेखव न्द्विषयकमादौ वक्तुं पूर्वसंगतिमाह। तत्रेति। शा
स्त्रेइत्यर्थः। अन्यत्रणामित्यनेन तस्य पूर्वमुपस्थितत्वादिति भावः। संज्ञेतीति नेतनं देहः। तत्राद्याथ अर्थमाहोदेहमिति। एवं तस्यवर्त्ती
तद्दितिशेषः। उद्देशेनोपदेशेनान्यत्रवृत्तिभेदादुद्देशपदस्य भावप्रधानत्वाद्वा हो पदेशेति। अधीतिव। तथा चोपदेशएवाद्दिशे नर्थः।

गौरीशंकर। १

अयं। उद्देश शब्दः व्युत्पत्तिसूचीपतुं मत्रपन्दे नि वीहमाह पत्रेति एवं न विच्छेदे व्यावृत्तिः संज्ञास्यते अ
हगृहीतेति परिभाषा स्परेत अह॥ गृहीतपरीति॥ उभयत्र कर्मवाचः सर्वत्र अध्याध्याप्यानेनैकोसौ
चत्रदेशोपत्रवा व्यापेवो धः असिद्धदेश स्वत्र न संभवतीत्यत्र आह देशश्वेति च स्वर्वे व्यवहितिषु
मृति तथा चन मुख्यं तत्वं वितः आरोपितमिति भावः नन्वेवं तदा निविषिवाद्या पर्यज्ञाने नकिमस्पष्टमित्या
कांक्षागांत्यभावे न दुष्ट एवायंपन्दो अतः आह तत्तदीति संज्ञापरि भाषा वा व्यापेत्यर्थः अनेन शुद्धौ हेया
परिभाषार्थग्रहे याच मात्रपदेन विशेषज्ञानव्यावृत्तिः नन्वत्रपन्दे आग्नित्यादौ पूतस्यासिद्धत्वेनततः प्राग्
वस्तुता भावपन्दे अननाशिकप्रतिवंधेनफलं नैवत्यां अगृहसज्ञापांतनः पुतेनेद्धिमात्रत्वेन पशुं त्या आपसज्ञापाः पुन
प्रवृत्तौ बीजा भावात् अच्छी प्रित्वेन स्यानिवत्याभावा व्यग्रहत्वेनाग्नौ॥ नासिक स्याद्दिति चेत्र सज्ञापाकार्यार्थत्तपापु
नः प्रवृत्तौ कार्पासद्धिस्य वीजसत्वेन पुनसस्याः स्तन भत्वात् स्पष्टं चेदं तत्रैव भाष्ये॥ दुष्टत्वा घाशुंवैवनेति सचीप
नैकेषट इति सूचिनामुक्तापन्देसचिंध्यनपितुं चासिद्धान्तभाष्यमतमाह केचिदिति ताध्यत्तत्वविदइत्यर्थः परीति

२

श्रीरामः।
श्रीशिवः।

॥३॥

संज्ञायां विशेषस्य बन्धमात्रत्वादिति भावः। योगे सतीति शेषः। आदित्याद्यभिमतस्य तद्विषयकोपस्थितम्। सकलनेनदीर्धीति। सप्तमी
निर्देशादिति तत्सर्वविधीत्यर्थः। एवमग्रेपि। संस्कारोपि विशिष्टवाक्यार्थनिश्चयः। गुणभेदम्। परिभाषाभेदं एतेन भिन्नवाक्यताव्या
वृत्तिः। नियमः। हूतनव्यावृत्तिः। ननु यथोद्देशे येचंपदैकवाक्यतापक्षे भेदः कार्यकालपक्षादत आह। कार्येति। अपिः सपादसप्ताध्या
यीसमुदायकः। तथा च तत्र पन्धे सर्वैकवाक्यताऽत्र त्रिपादीभिन्ने नैवेति भेदः। वाक्यार्थबोधस्तु स्वर्गहेतुभवव्याप्यस्यैवेति भावः।
अत्र प्रमाणमाह तदेवेति। यन्तद्वचे विधिपदैकवाक्यतयैव नियमस्त्वेतदेवेत्यर्थः। नामेतिनिश्चये। ननु परिभाषाप्रसंगेऽधिकारस्य
स्तु किं न कृतमत आह। अपीति। तदुभयापायमाहदीपइति। एतदेवाभिप्रेत्य स्त्रुनेऽनमभिप्रायमाहेतत्त्वेति। यत्तद्वेति। यथोद्देशकार्य
कालेत्यर्थः। प्रदेशो विधिः। इतः। उक्तमाष्यात्. तत्र द्वयोः पन्ययोरेकवाक्यताया मध्ये। मात्रमभेदं परिभाषाभेदं नैविध्यकत्रैः।
प्रधानानि। विधिसूत्राणामनेन तत्तद्विषयकनिवेधोपस्थितवीजं दर्शितम्। गुणभेदम्। निषेधभेदम्। तेनादित्यनेन योगयथानि
रस्तम्। एवं च यथोद्देशे एकदेशस्थत्वं स्पष्टमेव। कार्यकालेतु स्वविषयसर्वशास्त्रैकवाक्यत्यानत्वं पठितदेशस्थे नैव तत्र तत
त्रस्वबुद्धिजननादिति भावः। तदाहाद्येति। उक्तमाष्येहत्यर्थः। कार्यकालेत्विति भावः। एवस्वष्टाचर्थः। पठितदेशस्थत्वमेव सार्थक्यावो

॥३

8 3